

SAMİ, GREK VE TÜRK TOPLUMLARININ İNANIŞ VE MİTLERİNDE KADIN ALGISI



THE PERCEPTION OF WOMEN IN THE BELIEFS AND MYTHS OF SAMI, GREEK AND TURKISH SOCIETIES

Sedat BAHADIR*

ÖZ: Serbest çağrışım yöntemiyle hareket eden mitler, doğa güçleri ve doğaüstü varlıklarla ilgili yaşanıldığına inanılan olayları anlattığından toplumların dünya görüşü, kültür politikaları ve milli şuurlarının oluşturmada ehemmiyet taşırlar. Dünyanın oluşumunu sürekli tekrarlanan bir başlangıç olarak gören Grek toplumunda ilk kadın, Toprak ana Gaia'dır. Bir kadının doğum yapması ile topraktan çıkan bitkilerin sürekliliği dikkatlerini çekmiş ve ikisi arasında bir bağ kurarak Gaia'yı tanırsallaştırmışlardır. Grekler, Bronz çağı kabileleri tarafından işgal edildiğinde Gaia'ya dua ederek kurtulacaklarını düşünmüşlerdir. Yunan inanışında Zeus'un emriyle elinde kötülük saçan bir kâseyle yeryüzüne gönderilen ilk ölümlü kadın, Pandora'dır. Bu nedenle Grek inanışında kötülük ve Pandora beraber anılmaktadır. Semitik toplumlar içerisinde varlığını devam ettiren Arap ve İbranilerin kutsal kitaplarında yaratılışla ilgili olarak birçok ortak mekanizmaların olduğunu görmekteyiz. Âdem ile Havva'nın yaratılışı hikâyesinde önce Âdem'in çamurdan yaratılması, kaburga kemiğinden de Havva'nın yaratılması motifi, yasak meyve, şeytanın kandırması sonucu cennetten kovuluşu ve dünyanın altı günde yaratılması hikâyesi ortaktır. Bu ortak motifler içerisinde Kur'an, Tevrat, Zebur ve İncil arasında farklılıklar olduğunu söyleyebiliriz. Bu farklılıklardan biri, Kur'an'da geçmeyen, diğer üç kitapta geçen Havva ismidir. İkincisi, Kur'an'da bahsi geçen yasak meyvenin yaratılan ölümlüler arasında önce kimin yediği hakkında bilgiye rastlanılmamasıdır. Diğer üç kutsal kitapta ise önce Havva'nın yediği, sonrasında Âdem'e yedirdiği ve bu nedenle de cennetten kovuldukları anlatılmaktadır. Türk mitolojisinde kadın algısı, Arap, İbrani ve Yunan anlatımlarının aksine dünyanın yaratılışına ilham veren Ak Ene ve yaratıldıktan sonra koruyucu iye olarak önemli rol üstlenen Umay Ana, olumlu özellikleriyle ön plana çıkmıştır. Çalışmamızda en eski toplumlardan olan Arap, İbrani ve Yunanlıların evren ve insanın yaratılış mitlerinden günümüze kadar gelen kadın algısı incelenmiş, Türk mitolojisi ve kültürüyle karşılaştırılarak aralarındaki farklılıklar, örneklerle ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yaratılış mitolojisi, Arap, İbrani, Yunan, Türk, Kadın algısı.

ABSTRACT: Myths, which operate with the method of free association, are important in creating the worldview, cultural policies and national consciousness of societies, as they describe events believed to have occurred regarding natural forces and supernatural beings. In the Greek society, which saw the formation of the world as a constantly recurring beginning, the first woman was Gaia, the mother Earth. The continuity of plants emerging from the soil after a woman gave birth attracted their attention and they deified Gaia by establishing a bond

* Doç. Dr.-Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Artvin-dr.sedatbahadir@hotmail.com (Orcid: 0000-0002-1018-016X)

between the two. When the Greeks were invaded by Bronze Age tribes, they thought they would be saved by praying to Gaia. In Greek belief, Pandora is the first mortal woman sent to earth by the order of Zeus with a bowl of evil in her hand. For this reason, evil and Pandora are mentioned together in Greek belief. We see that there are many common mechanisms regarding creation in the holy books of the Arabs and Hebrews, who continue their existence within the Semitic societies. In the story of the creation of Adam and Eve, the motif of first creating Adam from clay, creating Eve from his rib, the forbidden fruit, being expelled from heaven as a result of the deception of the devil, and the story of the creation of the world in six days are common. We can say that there are differences between the Quran, Torah, Psalms and Bible among these common motifs. One of these differences is that in the Qur'an, Eve, who was created after Adam, is called "Adam's wife, created from his ribs." In the other three books, the name Eve is mentioned frequently. Secondly, there is no information about who among the mortal creatures ate the forbidden fruit mentioned in the Quran first. In the other three holy books, it is stated that Eve first ate it, then fed it to Adam, and for this reason they were expelled from heaven. In Turkish mythology, the perception of women, unlike the Arab, Hebrew and Greek narratives, Ak Ene, who inspired the creation of the world, and Umay Ana, who played an important role as a protective owner after her creation, came to the fore with her positive characteristics. In our study, the perception of women from the universe and human creation myths of the oldest societies, the Arabs, Hebrews and Greeks, to the present day, was examined, and the differences between them were revealed with examples by comparing them with Turkish mythology and culture.

Keywords: Creation mythology, Arap, Hebrew, Greek, Turkish, Perception of women.

Giriş

İlk çağlarda doğadaki olayların bilimsel açıklamaları yapılamadığından, içinde yaşadığı evreni anlamlandırıp çözüm bulmaya çalışan insanoğlu, öncelikle imgelere anlam yükleme arayışı içine girmiştir. Bir şeyin anlamını arayıp bulduğunu zannettiğinde de oradan elde ettiğini, hayal gücünü de ekleyerek, yaşam kaynağı olan önemli bir enerji gibi kullanmıştır. İmgelerden oluşan hayal gücü, zamanla amaçları meydana getirir. Bu amaçlar da doğanın zorluğu ile ortak mücadele etme düşüncesini ortaya çıkarır. Bireylerin ortak yaşantısı sonucu oluşan bu düşünceler; tanrıların varlığı, evrenin meydana gelişi, insanların oluşumu gibi izah edilemeyen algılar, mitleri meydana getirerek insanlığın gelişmesini sağlar. Bu nedenle mitosun bir imge, "başlangıç, bir düşü yorumlamak anlamlandırmak"; logosun ise kavram, "dünyayı anlamak, farkında olmak, çözüm bulmaya çalışmak, düşünebilmek, kısaca akıl yürütmek" anlamında değerlendirilmesi gerekir. Logostan sonra insanoğlunun akla ulaşması, bütün yaratılış anlatılarının aksine, çok uzun bir zaman almıştır. Akla ulaşmadaki kastımız, sadece insanların birbiriyle konuşması, anlaşması ve birlikte yaşaması anlamında değil, doğadaki varlıklarla yaşadığı zorlukları akıl yoluyla çözme ve sonunda düalizm çelişkisinin farkındalığıyla felsefenin ortaya çıkmasını sağlamadır (Çiçekdağı, 2010: 36-47). Felsefenin oluşması da farklı kültürlerle sahip olan insanların bilgi, anlayış ve değerlendirmelerini, daha insancıl bakış açısıyla anlamamıza olanak sağlar. Böylece yaratıcı ve entelektüel bir hava içerisinde edebiyat, müzik ve sanatın tat alma duygusunu geliştirdikleri gibi tarih, psikoloji, arkeoloji, din ve

antropoloji gibi alanlara da ilgi duyulmasını teşvik eder (Rosenberg, 2003: 16).

İnsanın yaratılışıyla ilgili olarak en eski görüşleri İbrani ve Babil toplumlarında görmekteyiz. Bunlardan ilki, yoktan var etmek, yaratmak, anlamındaki Tevrat'ın ilk kitabı, "Tekvin"; ikincisi ise Babil toplumunun "Yaratılış Destanı"dır. Birçok mitolojide olduğu gibi bu önemli iki eserde de "kaosu düzene sokma ve insanın yaratılışı" anlatılır (O'Flaherty, 1996: 12). Kitab-ı Mukaddes'teki anlatılıştta insan, bütün hayvanları yönetmesi ve hükmetmesi amacıyla kilden biçimlenmiştir. Babil mitolojisinde ise insan, en kötü tanrılardan birinin öldürülmesi sonucu, onun kanından yaratılmıştır (Kramer, 1999: 131-132).

Günümüz Yunan toplumunun temelini oluşturan Greklerin mitolojisinde yaratılış ile ilgili temel olarak ele alabileceğimiz iki eser vardır. Bunlardan biri Homeros'un *İlyada*; diğeri ise Homeros'tan sonra Yunan İlkçağının önemli ozanlarından Hesiodos'un *Theogonia* adlı eseridir. *İlyada* adlı eserde evrenin yaratılışı, sürekli tekrarlanan bir başlangıç olarak görülür (Estin ve Laporte, 2002: 93). İlk kadın Gaia (evrenin yaratıcısı) adı verilen ve koruyucu bir ruha sahip olan, "Toprak ana"dır. Yunanistan'da yaşayanlar, Bronz çağı kabileleri tarafından işgal edildiğinde Toprak ana Gaia'ya dua ederek kurtulacaklarını düşünmüşlerdir (Rosenberg, 2003: 31). Bir kadının doğum yapması ve topraktan çıkan bitkilerin sürekliliği, Greklerin dikkatini çekmiş ve ikisi arasında bir bağ kurarak Gaia'yı tanrıçalaştırmışlardır. Dolayısıyla Toprak anadan kastedilen, tabiattır. Adı geçen eserde evrenin yaratılışı ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir (Estin ve Laporte, 2002: 94):

"...evren, iki denizsel güçten oluşan Okeanos'la Thetis'ten doğmuştur. Okeanos, gürültülü akan kudretli bir nehirdir. Daha gök ve yer yokken kendisini henüz hiçbir şey sınırlamamaktadır. erkek varlık olan Thetis, Okeanos'un kendi akışından ayrı olmayan bir su kitesidir; fakat aynı şekilde kendi canı ve kişiliği olan kadın cinsi özelliği taşımaktadır. Bunlar birbiri ile birleşince gök, yer ve sayısız ölçüde ürün meydana getiriler. Sonunda Okeanos bütün evreni kuşatan bir nehir olur ve Thetis'le birlikte dünyanın sonlarında uzak bir sarayda oturur. Yaratılış bittiğinden dolayı da onların aşkı sonlanmıştır."

Yukarıda anlatılan ve çok kabul görmeyen (Veyne, 2003:159) rivayetin yanında Hesiodos'un *Theogonia* adlı eserindeki evrenin yaratılışı ile ilgili anlatılan rivayet, daha fazla rağbet görmektedir. Hesiodos'un anlatımı özetle şöyledir (Hesiodos, 1977: 108-112):

"... Her şeyden önce Khanos (Kaos) vardı. Kaos'tan geniş göğüslü, sürekli ve sağlam tabanı olan Gaia yaratıldı. Sonra ölümsüz tanrıların en güzeli olan ve canlılara yardım eden Eros yaratıldı. Kaos'tan Erebos ve Kara gece doğdu. Kaos ile Erebos'la birleşerek yıldızlı gök olan Uranos'u yarattı. Sonra deniz ve dağları yarattı. Kaos ile Uranos'un birleşmesinden Okeanos, Koios, Hyperion, İapetos... yaratıldı. Bunlardan sonra da toprak

oğullarının en belalısı Kronos geldi dünyaya. Gaia ve Uranos'un başka çocukları da dünyaya geldi. Toprak (Gaia) ve Gök (Urtanos) birçok çocuk dünyaya getirdi. Sonra da Toprak ve Göklerde yaşayan çocukların kavgaları, oç almalalar ve yasak ilişkiler devam etti ...”

Yukarıda verilen örnekten anlaşıldığı gibi Yunan toplumunun temelini oluşturan Grek yaratılış mitinden anlaşıldığı gibi yeryüzünde erkeklerin hâkimiyeti söz konusudur. Bunlar arasına, Tanrı Zeus tarafından, kötülük saçan ilk ölümlü kadın, Pandora gönderilmiştir. Pandora'nın yaratılış sebebi, Titanlar tarafından yaratılan ve ateşi gökyüzünden çalıp yeryüzüne getiren erkekten oç alma düşüncesidir (Hançerlioğlu, 2007: 55). Bu anlatımda ateş, ölümsüzlerden ölümlülere verildiği için savaşın başlamasında çok önemli bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır. Uygarlığın ortaya çıkması için gerekli olan ateş; bilgi, akıl, aydınlık ve deneyimi temsil eder. Ateş, yeryüzünde yaşayanları gökyüzünde yaşayanlar gibi bilgi sahibi yapacağı için Zeus, bu ışımayı istememekle birlikte insanların, Platon'un algoritmasının aksine hep mağarada yaşamasını istemektedir. Zeus, gökyüzünden başlayıp çekirdek aileye, tarıma, hayvancılığa, ahlaka ve devlete varıncaya kadar bütün görevleri yüklenmiş olarak görünmektedir. Bu kadar görevi üstlenen Zeus, günümüz evrensel ahlak ilkelerine uygun hareket etmemektedir. Bu konu ile ilgili olarak Hançerlioğlu (2007: 49), *“Zeus'un kadınların peşinde koşan, kız kaçıran, yalan söyleyen, çeşitli düzenler kuran, oç alan biri olup, sekizi ölümsüz tanrıça ve on beşi de ölümlü olmak üzere yirmi üç kadınla evlenip, sayısız çocuk ve torun sahibi olduğu”*nu anlatmaktadır.

Semitik toplumların dinlerinden biri olan İslamiyet'in temel kitabı Kur'an'daki *Fussilet* suresinin 9-12. ayetlerinde Dünya'nın yaratılış öyküsü, net olarak anlatılmaktadır. Bu öyküyü şöyle özetleyebiliriz (Kur'an, 41/9-12):

“De ki: Siz mi yeri iki günde (iki evrede) yaratıncı inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. O, dört gün içinde (dört evrede), yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdir etti. Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, isteyerek veya istemeyerek gelin, dedi. İkisi de, “İsteyerek geldik”, dediler. Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini bildirdi. En yakın göğü kandillerle süsledik ve onu koruduk. İşte bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir”

Kur'an'da on iki surenin yirmi bir ayetinde Âdem'in topraktan yaratılan ilk insan olduğu ve sonrasında da Havva'nın yaratıldığı anlaşılmaktadır. *Hicr* suresinde *“Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir balçıktan yarattık”* (Kur'an-ı Kerim, 15/26). *Bakara* suresinde geçen *“Hani, Rabb'in meleklerle, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tespih ve takdis*

*ediyoruz' demişler. Allah da 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' dedi" (Kur'an-ı Kerim, 2/30) ayeti geçmektedir. Bu ayette orada bulunan meleklerin ilk insan olarak yaratılacak Âdem'e olumlu bakmadıkları anlaşılmalı birlikte, kendilerinin yeterli olduğu, imasında bulunmuşlardır. Fakat Âdem çamurdan yaratıldıktan daha sonra da ateşten yaratılan şeytanın dışında (Kur'an, 7/12), hepsi saygı ile eğilmiştir. Âl-i İmrân suresinde "Âdem'i, Nûh ve İbrahim ailesi ile birlikte birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldı (Kur'an-ı Kerim, 3/33-34) denilmiştir. Nisa suresinin birinci ayetinde geçen "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip kabileler ve boylar halinde) yapan Rabbinize karşı gelmekten sakının (Kur'an-ı Kerim, 4/1) denilmektedir. Buradan da Havva'nın Âdem'den yaratıldığı ve insan neslinin ikisinden meydana geldiği anlatılmaktadır. Kur'an'ın mealinde geçen bu ayet açıklanırken parantez içinde verilen "meydana getirip kabileler ve boylar halinde" sözlerini bir açıklama olarak kabul edersek, bu konu ile ilgili evrensel değerleri yakalamış İslam âlimlerinden İbn Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye* adlı eserinde geçen insanların kavim kavim yaratıldığı düşüncesini de kabul etmemiz gerekir. Her varlığın bir ilk aslı olduğunu ve her canlı türünün, ilk ataları anlamında, bir Âdem'i olduğuna değinen İbn Arabî, Peygamber'in "Allah yüz bin Âdem yaratmıştır" (aktaran Yiğit, 2016:229) hadisini delil olarak göstermiştir.*

İslam anlayışında ismi geçmeyen ve sadece "Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmış eşi" olarak geçen ve adı Kur'an'da hiç geçmeyen Havva'ya bakış açısı, şeytan ve yasak meyve ile ilintilidir. Cennetten kovuluş, *A'râf* ve *Bakara* suresinde geçen ayetlerde özetle şöyle geçmektedir:

Allah, "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz." (Kur'an-ı Kerim, 2/35) dedikten sonra şeytan, 'kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verir ve "Rabbimiz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedî kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı. (Öyle ise, yasak ağacın meyvesinden yiyin ki melek olasınız yahut cennette ebediyen kalasınız) Şüphesiz ben size öğüt verenlerdenim." diyerek onlara yemin eder (Kur'an-Kerim, 7/21). Âdem ile eşi, ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri görüldüğünden derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başlarlar. Rab'leri onlara, "Ben size bu ağacı yasaklamadım mı? Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?" diye seslenir (Kur'an-Kerim, 7/22). Âdem ile eşi, "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsanız mutlaka ziyan edenlerden oluruz." (Kur'an-Kerim, 7/23) deseler de Allah, onları mahşere kadar yeryüzüne gönderir.

Kur'an'dan ayrı olarak Semitik toplumların Tevrat, Zebur ve İncil'i, "Kutsal Kitap" adı altında toplanmıştır. Kutsal Kitap da "Eski ve Yeni Antlaşma" (AHİT) olarak iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Eski Antlaşma adı

verilen kısım, İbrance ve Aramice dillerinde yazılan Tevrat ve Zebur’la ilgilidir. Kutsal Kitap’ın Eski ve Yeni Antlaşma bölümleri, Hıristiyanlar tarafından kabul görmektedir. Yirmi yedi kitaptan oluşan Yeni Antlaşma (İncil), İsa’nın yaşamını, ölüm ve dirilişiyile ilgili bilgileri ve öğretilerini kapsamaktadır (Kutsal Kitap, 2001, 1). Eski Antlaşmayı kapsayan Tevrat ve Zebur adlı eserde dünyanın altı günde yaratılışıyla ilgili olarak anlatılan hikâye, şöyle geçmektedir (Kutsal Kitap, 2008:2):

“Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer boştu; yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı’nın ruhu, suların üzerinde hareket ediyordu. Tanrı, ‘ışık olsun’ diye buyurdu ve ışık oldu. Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü ve onu karanlıktan ayırdı. Işığa, ‘Gündüz’; karanlığa da, ‘Gece’ adını verdi. Akşam oldu; sabah oldu ve ilk gün oluştu. Tanrı, ‘Suların ortasında bir kubbe olsun; suları birbirinden ayırsın’ diye buyurdu. Öyle oldu. Tanrı gök kubbeyi yarattı. Kubbenin altındaki suları üstündeki suların ayırdı. Kubbeye ‘Gök’ adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ikinci gün oluştu. Tanrı, ‘Göğün altındaki sular bir yere toplansın, kuru toprak görünsün’ diye buyurdu ve öyle oldu. Kuru alana ‘Kara’; toplanan sulara da ‘Deniz’ adını verdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. Tanrı, ‘Yeryüzü bitkiler, tohum veren otlar, türüne göre tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları üretsün’ diye buyurdu ve öyle oldu. Yeryüzü bitkiler, türüne göre tohum veren otlar, tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları yetiştirdi. Arkasından da hayvanları yarattı. Tanrı yarattıklarına baktı ve her şeyin çok iyi olduğunu gördü. Akşam oldu, sabah oldu ve altıncı gün oluştu”.

Tevrat’taki Âdem ve Havva’nın yaratılış olgusu, Kur’an’da geçen yaratılışa çok benzemektedir. Âdem’in topraktan yaratılması ve kaburga kemiğinden de Havva’nın meydana getirilmesi, yılan (Kur’an’da şeytan olarak geçer) tarafından kandırılması, ceza motifi ve şeytanda olduğu gibi yılanın lanetlenmesi birbiriyle örtüşmektedir. Yalnızca Kur’an’da yasak meyvenin önce kimin yediğine dair net bilgiler bulunmamaktadır. *Bakara* suresinin 35. ve 36. ayetinde bu konuda *“Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz”* dedikten sonra, şeytan ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, *“Buradan çıkıp gidin, bundan sonra birbirinize düşman olarak yaşayın sizin için yeryüzünde bir müddet barınacak ve geçinecek bir yer vardır.”* (Kur’an, 2/36) demektedir. Aynı konu *Araf* suresinin 22 ve 23. ayetinde de geçmektedir. Hangisi tarafından yenildiği belli olmayan yasak meyve, Tevrat’ta önce Havva’nın yediği anlatılmaktadır. Tevrat’ta geçen insanın yaratılış hikâyesini ise şöyle özetleyebiliriz (Kutsal Kitap, 2008: 3-5):

“Tanrı yeri ve göğü yarattıktan sonra, yeryüzüne egemen olsun diye, topraktan kendi suretinde bir varlık olan Âdem’in burnuna yaşam soluğunu üfledi. Âdem’den sonra bir bahçe oluşturdu ve sorumluluğunu ona verdi. Bahçenin tam ortasında iyile kötüyü bilme ağacı vardı ve Tanrı ona ‘Bu ağacın

meyvesinden yeme.’ diye emir verdi. Sonra Tanrı, Âdem’e derin bir uyku verdi. Âdem uyunca, Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı. Bu kaburga kemiğinden bir kadın yaratıp ona ‘kadın’ diyerek Âdem’e getirdi. Âdem de ona Havva adını verdi. Tanrı’nın yarattığı en kurnaz hayvan olan yılan, kadına, ‘Tanrı gerçekten, bahçedeki ağaçların hiçbirinin meyvesini yemeyin, dedi mi?’ diye sordu. Kadın, ‘Bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz ama bahçenin ortasındaki ağacın meyvesini yemeyin, ona dokunmayın; yoksa ölürsünüz.’ dedi. Yılan, ‘Kesinlikle ölmezsiniz.’ dedi. Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyiyle kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız. Kadın, ağacın meyvesini yeme ve bilgelik kazanmanın çekici olduğunu düşündü ve meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi. O da yedi. İkisinin de gözleri açıldı. Çıplak olduklarını anladılar. Bu yüzden incir yaprakları dikip kendilerine önlük yaptılar. Tanrı Âdem’e, ‘Karının sözünü dinlediğin ve meyvesini yeme dediğim ağaçtan yediğin için toprak senin yüzünden lanetlendi. Yılanın soyu ile insanoğlunu düşman edeceğim.’ dedi. Tanrı Havva’yla Âdem’i cezalandırmadan önce yılanı lanetledi ve ‘Seninle kadını, onun soyuyla senin soyunu düşman edeceğim. Onun soyu senin başını ezecek, sen onun topuğuna saldıracaksın.’ dedi. Tanrı, hem Havva’ya hem de Âdem’e kişisel cezalar verdi. Âdem’in çalışmasını ve yemek bulmasını zorlaştırdı. Ayrıca Tanrı, Havva’ya ‘Çocuk doğururken sana çok acı çektireceğim. Ağrı çekerek doğum yapacaksın.’ dedi. Bütün doğum sancısı, adet, hamilelik mide bulantısı gibi etkiler bu cezadan kaynaklanır.”

Yeni Antlaşma içinde yer alan Vahiy 12. bölümde ise diğer Tevrat ve Zebur’da geçen yılanın aslında büyük bir ejderha olduğu ve bütün dünyayı yanlış yola sürükleyen şeytanı temsil ettiği anlatılmaktadır. Bu şeytanın melekleriyle birlikte yeryüzüne atıldığı da söylenmektedir (Kutsal Kitap, 2008: 1594).

Yahudi literatüründe geçen ve adı Ben Sira Alfabeti adıyla bilinen çok muteber görülmeyen Lilit öyküsünden de bahsedilmektedir. Bu öyküde Âdem’in ilk eşi olan Lilit, Âdem’le aynı şekilde yaratıldığı için eşit olduğunu ileri sürerek onunla anlaşamadığından Âdem’i ve cenneti terk etmiştir. Gerçeğe bakılırsa Lilit’e dair yapılmış ilk atıf Gılgamış Destanında şöyle geçer: “Ağacın köküne ejder gibi koca bir yılan girip yerleşmiş, gövdesine Lilit adlı cin kurulmuş, en tepesine de Anzu kuşu, yuvasını yapmış” (Çığ, 2015: 7). Bu durumda Lilit kelimesinin kökeni Sümerce olduğuna göre öyküsü de daha sonraları Semitik dillerde yaşamış olabileceği ihtimal dâhilindedir.

Eski Türk halklarının mitolojilerini, ana hatlarıyla, kesin ve güvenilir kaynaklardan betimlemek oldukça zordur. Asya’da yaşayan Türk topluluklarının yaratılış mitolojileriyle ilgili olarak yapılan derlemeler, umumiyetle misyonerlik faaliyetinde bulunanlar tarafından yapılmıştır. Bu derleme çalışmaları, mitoloji açısından geç dönem olarak adlandırabileceğimiz XIX. yüzyılda Güney ve Kuzey Sibiry’a da yaşayan Türk

kavimleri arasında yapılmıştır. Derlemelerin geç dönemde yapılmasının en önemli sebebi, 1568-1570 yılındaki Astrahan Seferi ile başlayan Osmanlı-Rus ilişkilerinde yaşanan olumsuzluklardır. Bu olumsuzluklar 26 Aralık 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasına kadar devam ederek Rusya sınırları dâhilindeki Türk boylarıyla ilişkilerimiz mümkün olmamıştır.

Türklerin köken mitlerine baktığımızda kendi dilleriyle yazılmış olan Orhun Abidelerindeki Kül Tigin anıtının doğu yüzündeki ilk cümle olarak *“Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış”* (Ergin, 2011: 9) cümlesi geçmektedir. Bunun dışında geçen yaratılış öyküleri, oryantalistler vasıtasıyla derlendiğinden dolayı Türk topluluklarının dünya ve âlemin yaratılışını anlatan kozmogonilerinde Maniheizm, Budizm, Lamaizm ve Hıristiyanlık gibi türlü dinlerin tesirleri, az da olsa, görülmektedir (Ögel, 2010: 432). Farklı yerlerde ve boylarda derlenen bu mitlerin dış tesirleri, esas anlatılmak istenen konuyu değiştirmemiştir. Bunlar içerisinde Türk yaratılış mili ile ilgili olarak Altay misyoneri Vasili İvanoviç Verbitski ve Alman asıllı Rus Doğubilimcisi Wilhelm Radloff'un Altay-Yakut Türklerinden yapmış oldukları derlemeler, ehemmiyet taşımaktadır. Radloff'un yapmış olduğu derleme, hacim ve konu yönünden daha zengin (Kaya, 2017: 207). Olmakla birlikte teolog, etnograf ve misyoner olan Verbitskiy'in derlemiş olduğu yaratılış miti, diğerlerine göre hurafelerden daha fazla arındırılmış olup Türk kültürünü daha fazla yansıtmaktadır. Bu derleme özetle şöyledir (Ögel, 2010: 432-436):

“Başlangıçta ne yer ne de gök vardı. Her taraf uçsuz bucaksız sular içerisindeydi. Tanrı Ülgen, bu suların üzerinde uçuyordu.¹ Göklerden gelen bir ses, Ülgen'e 'Tut önündeki şeyi, hemen yakala!' diyerek emir verdi. Ülgen bu emre uyup ve semanın sözlerini tekrarladı. O anda denizden yüze çıkan taşı tutup üzerine bindi. Ülgen için artık gökleri yaratacak vakit gelmişti! Ülgen, 'Bir dünya istiyorum, bir soyla yaratayım! Bu dünya nasıl olsun, ne boyla yaratayım! Bunun çaresi nedir, ne yolla yaratayım?' diye hep düşünmüştü. Su içinde yaşayan Ak-Ana/Ak-Ene, su yüzüne çıkarak Ülgen'e, sen de bir şeyler yaratmak istiyorsan, yaratıcı olarak, 'Yaptım oldu!' de. Başka bir şey söyleme! Hele yaratır iken, 'Yaptım olmadı!' deme.” Ak-Ana, denize dalıp kayboldu. Ülgen yere bakarak, 'Yaratılsın yer!' dedi. Bu istek üzerine, denizden yer türemiş. Sonra Ülgen, göğe bakarak 'Yaratılsın Gök!' buyruğu üstüne gök bezemiş.² Dünyanın

¹ Dinlerinin tek tanrı anlayışına dayanan bir yapı içerisinde şekillendiğini, insanüstü güçlere ve hayvanlara önem verdiği arkeolojik ve dilbilimi alanlarında yapılan çalışmalardan kısmen de olsa anlamaktayız. Türk topluluklarının mitlerinde kurucu ataların normal ilişki ile doğmadığı, bir hiyerofani sonucu doğduğuna inanılmaktadır (Roux, 2011: 52). Bu doğum olayına gökyüzü ve yeryüzünde kutsal olarak görülen ışık (nur), su, ağaç, bozkurt... gibi varlıklar da dahil olabilmektedir.

² Dünya'nın yaratılışıyla ilgili olarak Erdoğan Altınkaynak ve Aygül Bolotova Altınkaynak'ın Saha Türklerinden yapmış olduğu derlemede şöyle anlatılmaktadır: “Çok eski zamanda, Ayı

yaratılışı, altı günde olmuştur. Yedinci günde ise, Bay-Ülgen uyumtu. Tanrı Ülgen, denize bakarak duruyordu. Üzerinde, kil olan bir toprak parçacığının sulara yüzdüğünü görünce şaşırır ve 'İnsanoğlu bu olsun, insana olsun baba,' dedikten sonra, toprak üstündeki kil, insan olmuştur. Bu ilk insana, Erlik adı verildi. Erlik'i kendine küçük kardeş yaptı. Erlik'in kalbi nedense hırs ile dolduğundan 'Ben niçin Tanrı'dan daha yüksek olmayayım? Tanrı neden dolayı, göklerde olsun bir tek? Ben niçin, hem kuvvetli, hem yüce olmayayım. Benim yeni doğmuş olmam kabahat mıdır?' diyerek söylendi. Tanrı'nın kutsal gücünü kıskanıp ezeli düşman oldu. 'Keşke ben de böyle, insan yaratabilsen; dünya sahibi olsam, dünya yaratabilsen' diyerek söylenmeye başladı. Tanrı, Erlik'in varlığıyla bu dünyanın yaşamayacağını anlayınca, yerine Mandı-Şire'yi yarattı. Mandı-Şire'den başka yedi kişi yarattı. Nefesiyle de kulaklarına üfleyince yedi insanın ruhuna hemen can geldi. Burunlarına, bir daha üfleyerek insanların ruhuna akıl ekledi. Kutsal er Mandı-Şire, düşmanları kovarak insanı koruyacak ve yaşatacağı. İnsanoğlunun idaresini, bir düzene koyacak ve başına Han olacak May-Tere'yi görevlendirdi."

Ögel (2010: 458), Verbitskiy'in Altay anlatımından hareketle Altay Türklerinin Yaratıcı Tanrısı Ülgen'in diğer Türk lehçelerinde adının görülmemesine rağmen müşterek Tanrı tipini temsil ettiğini söylese de Eliade (1999: 231), Altaylıların asıl yüce gök tanrısının evrenin yaratılışı ve dünyanın sonu gibi mitlerde başrolde olan ve göğün on yedinci katında oturan Tengere Kayra Han'ın olduğunu izah eder. Kayra Han, bütün tanrıların babasıdır ve oturduğu yerden evrenin kaderini tayin eder. Buradan anlaşıldığı gibi Türkler, kendi dinlerine kalıcı olarak bir isim vermemekte olup Tanrı, Kayra ve Ülgen adlandırmaları ünvan niteliğini taşımaktadır. İncelediğimiz mitolojik metinlerde Türklerin yaratıcı rolündeki Tanrı'ya her yönüyle bağlı olduğu net olarak belli olmamakla birlikte Tanrı tarafından gönderildiğine inanılan her şeye de saygı duyulmaktadır.

Verbitskiy'in anlatımında suyun içinden çıkarak Ülgen'e yeri ve göğü yaratmasını ilham eden mitik kutsal kadın Ak Ene/Ene Çayaçı ve gökten yeryüzüne inen Umay-Ana'nın Türk mitolojisinde önemi büyüktür. Yeryüzündeki ana tanrıça rolündeki kadın ve çocukların koruyucusu olan, yaşam ağacının sembolü olarak dünyaya bereket getiren Umay Ana (Dilek, 2014:190), ak-sarı saçlı, ak-sarı simalı ve ak giyimli olarak tasvir edilir. Bir çocuk doğacağı zaman, gök diyarından bir damla sütü çocuğun dudaklarına sürüp ona ruh vererek devamlı onların yanında olan koruyucu bir iyedir. Bu durumda Türk mitolojisinde kadın; Ak Ene gibi yaratılışa olumlu katkıda bulunan; Umay gibi de çocukları koruyan, yardımcı ve örnek olan olumlu bir

Tanrısının akrabası olarak doğan Sahaların atalarının ülkesi, orta dünya kuruldu. Ezelden beri, toprak ana, doğup-batan güneşle yaprak döken ve can verirken eğilen, eksilen, kuruyan ve suyun bolluğunda yeniden dirilen ağaçlarla kurulmuştu. Bu dünya, Taş dağlarla çevrili büyük denizde sakinleşiyordu." (2015:1139).

iyeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Orhun Abidelerinde iki defa geçen Umay ile ilgili olarak *“Umay gibi annem hatunun devletine...”* (Ergin, 2011: 18) sözünde Umay'ın örnek alınacak bir iye olduğu; *“Tanrı, Umay ilâhe, mukaddes yer, su, üzerine çöküverdi her halde”* (Ergin, 2011: 41) cümlesiyle de Umay'ın Tanrı tarafından yeryüzüne koruyucu olarak görevlendirildiği ve devletin bekâsında da önemli rolü olduğu anlatılmaktadır.³ Yine abidelerde *“Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlderis Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak”* (Ergin, 2011: 15) cümlesinde kadın, kağanla birlikte milletin devamlılığı için Tanrı tarafından görevlendirildiği düşüncesi ön plana çıkmıştır. Gök Tanrı anlayışında saçılanın dışında (İnan, 1986: 100, hayvanların kurban edilmesi merasimine kadınların katılmaları yasaklanmış (Bayat, 2006:273) olsa da bu hiyerarşik anlayış, kadının toplumsal değerini geri plana düşürmemektedir. Dünyanın yaratılışında Ülgen'e ilham veren Ak Ene, Orhun Bengütaşlarında da geçen doğum ve bereketin sembolü olan Umay Ana, Oğuz Kağan destanında iyelerin de gökten inip inasanların arasına katılabileceğine inandığımız kadın, Türklerin türemesinde önemli bir rol üstlenen mitolojik dişi kurt Asena, Manas'ın esir düştüğünde kılıç kuşanıp kırk kadınla birlikte düşmanla savaşan eşi Kanıkey, din adamının tahrikiyle kardeşini öldürmek isteyen Cengiz Han'ı uyaran en yetkili eşi, Börte ve Dede Korkut hikâyelerinde önceleri kılıç kuşanan ok atan ve güreşen Banu Çiçek gibi kadın kahramanlar, Türk toplumuna her zaman rol model olmuşlardır. Rubruck'un ve Plan Carpin (aktaran Roux, 1994:185), *“Bir kadının onuru ile oynayan bir Tu-kiu, önce hadımlaştırılır sonra da ikiye parçalanırdı”* cümlesiyle kadının toplum içindeki değerini anlatmışlardır. Türklerde kadınların erkeklerden fazla itibar gördüğünü söyleyen İbn Batûta Tancî, 1304-1368 yılları arasında yapmış olduğu seyahatte Türk topluluklarını ziyaret ederek gözlemlerini şöyle anlatmıştır (2004, C.1:325):

“Şu kesin bir gerçek ki, Türk ve Tatar ulusları nezdinde kadınlar, çok itibar görüyor. Onlar bir buyruktu yazdıklarında, ‘Sultanın ve hatunlarının emriyle!’ ifadesini mutlaka koyarlar. Kadınların her biri bazı eyaletlerin idaresine ortaktır; büyük gelirlerin sahibidir. Onlar hükümdarla beraber sefere çıkarlar, lakin kendi başlarına ayrı bir karargâhta beklerler. Türklerle ilgili olarak gördüğüm en ilginçliklerden biri, erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır.”

Yaratılıştan sonra Türklerin *“Ana erkil”* bir dönem yaşadığına dair birçok yorum yapılmıştır. Türklerin yaşadıkları dönemleri incelediğimizde bu görüşe katılmak mümkün görünmemektedir. Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi* (1984) adlı eserinde Türklerin bulunduğu bozkırlarda sırasıyla, Anav (M.Ö. 4000-1000), Kelteminar (M.Ö. 3000), Afenesyovo

³ Abidelerin Güney yüzüyle ilgili olarak Caner Çiçekdağ'ın *“Kül Tigin Yazıtının Güney Yüzüne Felsefi Bir Bakış”* (2017: 182-195) başlıklı makalesinden yararlanılabilir.

(3000-1700), Andronovo (M.Ö. 1700-1200), Karasuk (M.Ö. 1200-700), Tagar ve Taştık (M.Ö. 700-100) kültürlerinin yaşadığını ifade etmektedir. Bu kültürlerin yaşamış olduğu bölgelerde arkeolojik kazıların büyük çoğunluğu Rus arkeologlar tarafından yapılmış (Koca, 2017:8) ve yayınlanmış olmakla birlikte antropologlara göre bu dönemlerde kadının egemen olduğuna dair güvenilir bulguya rastlanılmamıştır. Kadının eşit ve güçlü olduğu Amazonlarla ilgili anlatılanlar da mitolojik olmaktan öteye gitmemiştir. Paleolitik Çağ'da kadının doğurganlık özelliğinden dolayı itibar görmesi ve doğurduğu çocuğun tek sahibi olarak düşünülmesi muhtemeldir. Neolitik Çağ (M.Ö. 10.000-6.000) boyunca tarım aletlerinin kullanılıp geliştirilmesi sonucu erkek gücüne ihtiyaç duyulmuş ve toplum üzerinde belirleyici olma özelliği erkeğe geçmiştir (Etgü, 2022; 27). Yaşanan bu çağlarda, sadece Türk toplumunda değil, bütün dünya milletlerinde kadının değeri hiç azalmamıştır.

Sonuç

İlk çağlardan günümüze kadar, halkların aydınlanması çok yavaş olmuştur. Aydınlanmadan kastımız; kişinin haysiyetini kazanması, dinin egemenliğinden kurtulması, rahatlıkla konuşabilmesi, istediğini eleştirebilmesi, kendi yaşamını tercih etmesi, eşit ve özgür olmasıdır. Bu da insanlık tarihi sürecinde çok uzun bir zaman almıştır.

Mitler, toplumların dünya görüşü, kültür politikaları ve milli şuurlarını oluşturmada önemli role sahipse, bunun günümüze de yansımalarını anlayabilmek için öncelikle mitlerin ana kaynaklarına inmek gerekir. Bu nedenle Yunan, Arap, İbrani ve Türk mitlerinin ana kaynaklarına inilmiş günümüzdeki kültür politikaları ve içinde bulunduğu roller, mukayese edilmiştir.

Grek mitolojisinde ölümlü olan kadının yaratılış öyküsü, evrenin paylaşımından sonra bütün tanrıların ve insanların atası, Zeus'un, ortaya çıkan anlaşmazlıkla birlikte Prometheus'a olan öfkesiyle başlar. Bu öfke, Prometheus'un yüksek bir yerde bağlanıp karaciğerini kartallara yedirek devam eder. Daha sonra da Pandora'yı yaratan Zeus, yarattığı bu kadının eline kilden yapılmış bir küp vererek Prometheus'un evine gönderir. Prometheus, Zeus'un kendisine olan kininin devam edeceğini tahmin ettiği için kardeşi Epimetheus'a "*Ben evde olmadığım zaman kapı çalınırsa sakın açma ve bir şey verilirse de alma,*" der. Epimetheus kapıyı açar ve Pandora'yı görünce âşık olup onunla evlenir. Daha sonra da Pandora, Zeus'un emriyle kutuyu açar ve içindeki bütün kötülükler evrene yayılır. Bu anlarımda dünyadaki kötülükleri yayan, Zeus'un emriyle yeryüzüne gönderilen kadın, Pandora'dır.

Semitik toplumların yaratılış mitlerine baktığımızda ölümlü olarak yaratılan birincil kişi, Tanrı'nın esas muhatabı olan Âdem'dir. Havva, ona partner olarak yaratılmıştır. Dolayısıyla esas mesele, yasak meyvenin Âdem tarafından yenilmesinden sonra başlamaktadır. Bunu Batı'daki klasik ve barok tablolarına baktığımızda daha rahat anlayabiliriz. "*XV. yüzyıldan*

başlayan klasik İlk Çağ kültür ve sanatı akımıyla başlayan” Rönesans dönemi klasik ve barok tablolarına baktığımızda geçmişte Âdem ile Havva’ya bakış açısı hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Klasik olarak Michelangelo’nun XVI. yüzyılın başlarında Vatikan’da, Papa’nın resmi ikametgâhı olan Apostol Sarayı’ndaki Sistina Şapel’de bulunan fresklerde “İlk Günah ve Cennetten Kovuluş” figürlerine baktığımızda meyveyi alan ölümlünün Havva olduğunu ve bu nedenle cennetten kovulduklarını anlayabiliriz. Klasiklerden sonra gelen Barok sanatının önemli ressamlarından Peter Paul Rubens ve Jan Brueghel’in “*The Garden of Eden with The fall of Man*” adlı saraya hitap eden tablosunda birçok sembol ve metaforları da kullanarak Âdem ile Havva’yı anlatmıştır. Bu resme dikkat ettiğimizde ağaca sarılmış şeytani temsil eden yılanın kandırmasıyla ağaçtan yasak meyveyi koparan ve Âdem’e ikram eden Havva’dır. Burada etkin olup erkeğini baştan çıkararak Havva; edilgin olan ise Cranash’ın tablosunda beden dilinden anlaşıldığı üzere isteksiz ve masum görünen Âdem’dir. Havva da Âdem’in isteksizliğini gidermeye çalışır. İlk günahın suçlusunu Havva olarak gösterilmektedir.

Türk kültüründe kadın, her yönden eşittir. Eş kavramı, erkeğin dört adım gerisinde değil, eşitliğin simgesi olup, yanında olmayı gururla taşımak demektir. Bozkır toplumlarının yaşadığı Neolitik çağdan Andronovo çağına kadarki dönemlerde, çocuğun soyunun babasından değil de annesinden geldiğine inandıkları için, anaerkil dönem yaşanıldığına inanılmaktadır. Oysaki yapılan kazılarda ortaya çıkan eserler, konuyla ilgili olarak anaerkil bir toplum anlayışına sahip olduğunu net olarak göstermemektedir. Daha sonraki dönemlere ait olarak bulunan zirai aletlerden anlaşıldığı kadarıyla erkeğe daha fazla görev düştüğü tahmin edilebilir.

Türk kültüründe kadınla erkeğin statüsüyle ilgili olarak, Orhun Abidelerinde geçen “*Hakan ve hatunun buyruğu*” sözü yer almaktadır. Altıncı yüzyılda bulunan madeni paralarda “*Kağan ve hatun*” portresi yan yana yer almaktadır. “*Kağan’ın eşi, hatun*” kelimesi, sonradan ses değişimine uğrayarak “*kadın*” olarak kullanılmıştır. Kazak Türkleri, “*Birinci zenginlik sağlık; ikinci zenginlik ise kadındır*” demektedir. Türklerin bereket kaynağı olarak gördüğü kadınla ilgili olarak Cengiz Han, herkesi meydana toplayıp, “*Ben sizin hanınızım Börte Hatun ise benim hanımdır*” demiştir.

Türklerin geçmişte kurmuş olduğu devletler içerisinde “*Katun*”, Kağan kadar söz sahibi olmuşken Osmanlı İmparatorluğunun Kanuni döneminden itibaren, Ebussuûtcu anlayışla beşeri ilimlere önem verip nazari ilimlerden de geri kalınca kadın da, 5 Aralık 1934 yılına kadar, hem “*eğitim*”den hem de “*seçme ve seçilme hakkı*”ndan geri kalarak ikinci plana itilmiştir. Dünyamızın içinde bulunduğu son yüzyıla baktığımızda kadının hakları konusunda, diğer Semitik ve Grek toplumlarından farklı olduğumuz olduğumuz rahatlıkla anlaşılabilir. Demokrasi kavramının beşiği olarak bilinen Grek toplumunda 1952 yılına kadar kadın, çocuk ve köleler “*oy*” kullanamazlardı. Semitik toplumlardan İsrail, 14 Mayıs 1948’de devlet olduğu yıl; Katar ve Kuveyt, 1999; Umman 2003; Birleşik Arap Emirlikleri 2006; Suudi Arabistan 2015 yılından sonra kadınlar oy kullanmaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Altınkaynak, E. - Bolotova Altınkaynak, A. (2015). Nurgun Batır destanı (Saha Türklerinin destanı). *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(25), 103-113.
- Bayat, F. (2006). *Ana hatlarıyla Türk şamanlığı*. İstanbul: Ötüken.
- Çığ, M. H. (2015). *Gilgameş: Tarihte ilk kral kahraman*. 5. Baskı, İstanbul: Kaynak.
- Çiçekdağı, C. (2010). Orta Çağ'da bir felsefe var mı? *Orta Çağ ve Rönesans'ta Felsefe* (ed.: A. Kadir Çüçen), Bursa: Ezgi.
- Çiçekdağı, C. (2017). Kül Tigin yazıtının güney yüzüne felsefi bir bakış. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5(11), 182-195.
- Dilek, İ. (2014). *Türk mitoloji sözlüğü (Altay/Yakut)*. Ankara: Grafik-Ofset Matbaacılık ve Reklamcılık.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Batûta Tancî (2004). *İbn Batûta seyahatnâmesi*. C. 1, (çev.: A. Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (çev.: İsmet Birkan), Ankara: İmge.
- Ergin, M. (2011). *Orhun abideleri*. 45. Baskı, İstanbul: Boğaziçi.
- Estin, C. - Laporte, H. (2002). *Yunan ve Roma mitolojisi*. (çev.: M. Eran,), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Etgü, Y. T. (2022). Tarihöncesi çağlardan demir çağına Eski Mezopotomya'da kadının üretimindeki rolünün sosyal yaşama etkisi. *Uluslararası Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, (4)1, 21-47.
- Hançerlioğlu, O. (2007). *Düşünce tarihi*. İstanbul: Eriş.
- Hesiodos (1977). *Hesiodos eseri ve kaynakları*. (çev.: S. Eyüboğlu ve A. Erhat), Ankara; Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kaya, D. (2017). Türklerin yaratılış destanı ile İslamî kaynaklardaki müşterekliklere sentezi bir yaklaşım. *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 207-214, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Koca, S. (2017). Eski Orta Asya'da tabiat, iklim ve insan unsuru. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-18.
- Kramer, S. N. (1999). *Sümer mitolojisi*. (çev.: Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalcı.
- Kur'an-ı Kerim* (2011). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kutsal Kitap* (2008). *Eski ve yeni antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Yeni Yaşam.
- O'Flaherty, V. D. (1996). *Hindu mitolojisi*. (çev.: Kudret Emiroğlu), Ankara: İmge.
- Ögel, B. (1984). *İslâmiyet'ten önce Türk kültür tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi*. C. 1, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Rosenberg, D. (2003). *Dünya mitolojisi*. (çev.: Atıl Ulaş Cüce vd.), 3. Baskı, Ankara: İmge.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (çev.: Aykut Kazancıgil), İstanbul: İşret.

- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk mitolojisi*. (çev.: Musa Yaşar Sağlam), Ankara: Bilge Su.
- Veyne, P. (2003). *Yunanlılar mitlerine inanmışlar mıydı?* (çev.: Mehmet Alkan), Ankara: Dost.
- Yiğit, F. (2016). İbn Arabî’de ontolojik açıdan insan. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 207-234.

“İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi’nin (COPE) Davranış Kuralları” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

Etik Kurul Belgesi/Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir. / *Article does not require an Ethics Committee Approval.*

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / *There is no potential conflict of interest for the authors regarding the research, authorship or publication of this article.*